

Sprogets magt og videnskaben om den

Gregersen, Frans

Published in:
Det kritiske blik

Publication date:
2005

Citation for published version (APA):

Gregersen, F. (2005). Sprogets magt og videnskaben om den. I N. Bredsdorff, & N. F. Christiansen (red.), *Det kritiske blik: nykritik, selvkritik, kunstkritik, kulturkritik, politisk kritik, kritik af den kritiske kritik, negativ kritik, den nødvendige kritik : en antologi* (s. 164-183). København: Tiderne Skifter.

11. Et kritisk blik på sprogets magt og videnskaben om den

Idealisme og materialisme i sprogvidenskaben

Man skal ikke læse mange linjer offentlig brugsprosa om sprogpolitik før det går op for en at den idealistiske historisme lever i bedste velgående. Som bekendt var det i præromantikken den tyske filosof, litteraturhistoriker og sprogteoretiker, J.G. Herder formulerede det sprogsyn som sidder så fast i rygmarven at det kommer med som refleks hver gang sproget er til diskussion. I dag er vi alle, hvadenten vi ved og vil det eller ej, præromantikere for Vorherre.

Herders indflydelsesrige tanke var at omstøbe sprog, historie, litteratur, kultur og etnicitet i en form som tog sprogets historicitet som pant på folkets særlige skæbne og sammenhold. Dermed blev sproget bundet til at være demarkationsredskab – dem der havde legitimt pant i det, var indrulleret i et skæbnefællesskab blot i kraft af at have lært at tale det.

Eller skrive det? Der ligger i hele den herderske tankegang adskillige tidsindstillede bomber men den vigtigste er at det der giver adgang til lejren og den tilsvarende lejr-tænkning, er talesproget, modersmålet, mens den faktiske genstand der fejres ved lejr-bålets flakkende skær, er skriftsproget. Tager man nemlig talesproget som udgangspunkt, er det nok knyttet til sjælens inderste ved at være det første sprog og dermed ifølge teorien det der aldrig kan fortrænges fra den privilegerede plads som 'sproget', det naturlige medium for vores inderste tanker som de farer rundt i hjerneboksen og i vores drømme, men det er også farlig tæt på at være forskelligt for de utallige folkesjæle som Herder teoretiserede om. 1800-tallets bondestand udgjorde inden for kongerigets grænser så langt fra nogen sproglig enhed at den snarere faldt fra hinanden i en lang række dialekter som var påfaldende uens. Hvordan skulle dialekternes virvar kunne udgøre noget pant på lighed? Selv den bondefødte nordiske filolog N.M. Petersen afviste da også at tage udgangspunkt i folkesprogenes rå og uforarbejdede sprogform når filologen skulle fremtrylle det fælles. I stedet måtte skriftsproget holde for.

Men skriftsproget har aldrig været folkets ejendom. Det er jo et ejendommeligt kunstprodukt – resultatet af utallige kompromisser mellem tale (og da hvis tale?) og skrivetraditioner (og hvor kom de fra? – det fortaber sig ofte i historiens mørke). En anden velkendt modsætning kommer her frem: det levende, folkelige, sprog mod den døde skrift.

Da Herder satte sig i sin lænestol for at skrive om Tyskland som en enhed skabte han således historie. Vores historie. Det blev sprogvidenskabens rolle at polstre den herderske lænestol på to måder: Sædet var en nationalisering af skriftsprogets historie. Der blev oprettet stamtræer og skrevet nationale sproghistorier som om grene aldrig voksede ind i hinanden. 'Da dansken blev dansk' blev udgangspunktet for en skildring af sprogets historie hvor udefrakommende påvirkninger blev opfattet som artsfremmede selv om eller netop fordi de blev indoptaget så smertefrit i leksikon og selv i orddannelsen (den pinsomme historie om nedertysk). Det fik den langtidsholdbare bieffekt at efterlade et islæt af aldrig afrenset purisme: Det gjaldt om at tale i heldanske sætninger hvis arveord alle som én havde tilstrækkelig lang hævde til at man ved blot at ytre dem kunne sige sig fri for enhver civilisation – for den er som bekendt kommet udefra til disse egne. (Jeg hører præsterne skrigende 'selvhad' i baggrunden, lad dem skrigende til de finder ud af at jeg er halvt immigrant – det forklarer jo det hele).

På samme måde fik ryglænet sin bekomst i form af en tilsvarende nationalisering af dialektforskningen, talesprogsforskningen. Bekendt er det at Kristen Jensen Lyngby fik lovet støtte til sin forskning i jysk på betingelse af at han kunne påvise at sønderjysk ikke var tysk men dansk. Mange fænomener i de danske dialekter lader sig imidlertid ikke forklare ud fra et sprogsamfund der er afgrænset som Danmark i dag. Den jyske apokope er fx nok i familie med forholdene i engelsk som har gennemført apokope – endda i skriftsproget.

Når man derfor efterlyser en materialistisk sprogvidenskab – og det har Morten Thing gjort lige siden vi to begyndte en aldrig afsluttet diskussion om sprogvidenskabens i slutningen af 60'erne – skal man gøre sig klart at historievitenskaben og sprogvidenskabens er grundpillerne i den idealistiske historisme og at deres legitimitet for mange mennesker – herunder et ganske pænt udsnit af forskerne – netop ligger i deres bidrag til at opretholde den livgivende nationalitetsillusion. Nu skal jeg for at forebygge misforståelser straks tilføje at nationalitet ikke bare er en illusion men en livskraftig og på mange måde grundlæggende følelse for mange af os, men det er der jo også mange andre illusioner der er.

Illusionen består simpelthen i at lade som om nationalstaten, som ideologisk og praktisk var bygget på principiel suverænitet mht. militær (hær og flåde), skatteudskrivning, retstilstand, udenrigspolitik og lovgivning, stadig eksisterer ganske uberørt af at suveræniteten på de nævnte områder, i øvrigt med fuld tilslutning fra et flertal af den danske befolkning, er alvorligt indskrænket.

Som jiddisch-forskeren Max Weinreich, den store sprogkontakt- og sociolingvistiske teoretiker Uriel Weinreichs indflydelsesrige fader, har sagt det: Et sprog er en dialekt med en hær og en flåde.¹ Det betyder så meget som at selve sprogbegrebet er

1. Morten Thing har venligst oplyst mig det originale citat: "A sprakh iz a diyalekt mit an armye un a flot" (fra artiklen 'Der YIVO un de problemen fun undzer tsayt' i YIVO bleter 1945, 25.1.13). Man

11. ET KRITISK BLIK PÅ SPROGETS MAGT OG VIDENSKABEN OM DEN • 185

underlagt statsbegrebet. Uden en stat intet sprog. Det er nu en sandhed med mange modifikationer men den kan tjene til at fæste opmærksomheden på den indlejring i statstænkningen som sprogsynet altid vil være bundet til.

I Frederik Dreiers fodspor

Den første der forsøgte at grundlægge en materialistisk sprogbetragtning i Danmark var filosofen Frederik Dreier (1827-53), en god bekendt af Morten Thing som har været en af de fire som fik stablet den samlede udgave af Dreiers skrifter på benene. Dreier var ikke primært sprogteoretiker men forsøgte i sit grandiose oprydningsarbejde at muge ud også i de idealistiske sprogbetragtninger han fandt i sin samtid. Da samtiden var den historistiske idealismes guldalder (og dermed kort og godt guldalderen – i dansk selvforståelse) var der rigeligt at gøre og det er da også kun ganske få af de samtidige sprogforskere der undgår at få med skalpellen. Dreier var efter dem alle fra Heiberg til Rasmus Rask og den eneste der vinder betinget tilslutning, er den klassiske filolog og helt selvstændige sprogteoretiker J.N. Madvig. Madvig er så usamtidig at han på mange måde kan betragtes enten som rationalist fra en tidligere epoke eller som strukturalist *avant la lettre*. Han har da også været på tale som én blandt utallige inspiratorer for strukturalismens grundlægger F. de Saussure.

Dreiers overvejelser er alle uudgivne og samtiden fik derfor ikke chancen for at forsvare sig. Først nu kan Madvig læse hvad han gik glip af – hvis han da kan læse der hvor han er nu. Der er i alt tre manuskripter. Det der står først i den samlede, fornemt sortlakerede, firebindsudgave i stift bind (det femte bind er kommentarbindet) fra DSL og C.A. Reitzel (2003), hedder 'Språgvitenskabelige flyveblade' og indeholder ret fragmentariske randbemærkninger til Rasmus Rasks vigtige danske *Retskrivningslære* fra 1826 og nogle randbemærkninger til Madvigs latinske sproglære. Det næste manuskript er det store, og næsten til trykpressen gennemarbejdede, om 'Sproglige Tilstande og Bestræbelser i Norden. Forsøgene til et almindeligt Sprog'. Det indeholder polemikker mod – igen – Rasmus Rasks retskrivningslære, mod Israel Levins forskellige kritiske bidrag til retskrivningsstriden, mod N.M. Petersens tanker om en reform af den sproglige uddannelse, i forbifarten hænges Heiberg til tørre, mod Martin Hammerich og Israel Levins bidrag til diskussionen om fremmedord i dansk og endelig, i tilslutning til randbemærkningerne til Madvigs forskellige afhandlinger om sprogets væsen, et forsøg på at tilrettelægge et realistisk bud på et almindeligt sprog, altså et kunstigt sprog af samme type som esperanto. Her bygger Dreier videre på Leibniz og Rasks mærkelige manuskript om pasigrafi.

kan have Weinreich mistænkt for at have tilføjet flåden af hensyn til Schweiz, som hans søn skulle få så meget ud af at studere.

Det sidste sprogvidenskabelige Dreiermanuskript er et forsøg på at samle kritikken i et opgør med sprogfordommene hos samtidens teoretikere, specielt Rask og N.M. Petersen.

Dreier deler i nogen grad åndsform med den samtidige Karl Marx. Han formulerer sig i hvert fald i en stilart eller genre som ikke længere er så almindelig, nemlig den kommenterende kritik. Tankegangen er simpelthen at man gennem en tilstrækkelig nøjagtig rekonstruktion af hvor de andre går galt i byen efterhånden kan sandsynliggøre og så at sige successivt spare op til et samlet alternativ. Om farerne ved denne form siger Dreier et sted i manuskriptet om sprogfordomme:

Jeg har nu fremstillet nogle af de vigtigste af de Anskuelser af Sprogforhold og navnlig danske Sprogforhold, som ere komne frem i Anledning af Spørgsmaalene om dansk Retskrivning og dansk Nationalsprog. Jeg har enkeltviis paaviist de betydeligste Modsigelser i disse Anskuelser. (...)

Disse Modsigelser have deres Grund i de anførte Forfatteres Hildethed i de sædvanlige Fordomme. Jeg kommer derfor nu til at fremstille disse. Det er nu af flere Grunde et farefuldt Foretagende. For det første ere Forestillingerne meget forskellige hvad de enkelte Tilfælde angaaer. Det gælder derfor at holde Fremstillingen saaledes i det almindelige, at den passer nogenlunde paa de enkelte Tilfælde. Men dernæst gælder det ogsaa altid, at fremstille Fordomme saaledes som de virkelig er, uden at paadutte Eierne deres Consequenser; da det Væsenlige ved Fordomme er, at de staaer uafhængige af den almindelige Tænkning, der tager dem som givne, uden at prøve dem, krydser uden om dem men ikke trænger igennem dem. Naar man nu slutter saaledes: Folk troe det og det; men naar de troe *det*, maae de ogsaa troe *dette*, som følger deraf o.s.v., saa giver man det Udseende af at Folk virkelig droge saadanne Slutninger; bliver man nu ved saaledes, saa faar man ud, at Fordommen modsiger sig selv; det kommer da til at see ud, som Folk virkelig paa eengang troede, og ikke troede paa Fordommen. Det gælder da altsaa, at skjelne mellem Fremstilling og Kritik, saa at man for Guds Skyld ikke paadutter Publicum Kritik. (Bind 3: 396f)

For kendere af diskursteori skulle der her være en forfader at finde: Man opleder de stopord som tænkningen aldrig går bagom (fordomme = for-domme), man udleder logisk – ved tankens hjælp – en række uventede konsekvenser som ingen, allermindst den analyserede, ville finde på at skrive under på og synliggør dermed de underliggende dommes for-bløffende konsekvenser. Det er indholdsanalyse der går ud over tekstanalysen ved at konfrontere delinkventen med hvad vedkommende ville være nødt til at mene fordi han eller hun ikke har bearbejdet sine fordomme.

Lige så vigtig er de metodologiske bemærkninger til sidst at det gælder om at skelne skarpt mellem hvad der faktisk gås ud fra som fordomme i det analyserede stykke tekst, eller hele teoridannelsen, og hvad der så – ifølge analysator – nødvendigvis må følge heraf. Analysator kunne jo tage fejl og så må hele øvelsen gøres om igen.

I en ellers utypisk passage om Heibergs tanker om dansk og tysk svinger Dreier sig op til en lidt anden type kritik, persiflagen, men da teksten har en særlig heibergsk kvalitet kan den alligevel bruges som eksempel:

11. ET KRITISK BLIK PÅ SPROGETS MAGT OG VIDENSKABEN OM DEN • 187

I Stykket om "Dansk og Tydsk" (2 B 173-196) hedder det:

"Det Nationale er Folkets Sjæl, og den Udødelighedslære, som vil vindicere de individuelle menneskelige Sjæle en evig Bestaaen i et Liv efter Døden, maa gjøre det samme med Folkesjælene, for ikke at komme i Modsigelse med sig selv." Sproget = Folkets Sjæl = det Nationale! (Bind 3: 251)

Man skal holde godt øje med citationstegnene her. De er det ydre tegn på den metodologiske lærdom at skelne mellem de tekststykker der lægges under mikroskopet, og som altså skal tjene som evidens for det der så står uden Dreiers anførselstegn.

Stykket fortsætter på samme vis. Først citeres et særlig ondartet stykke fra Heiberg:

"Thi skulle de menneskelige Sjæle bestaae i Evigheden, saa maa de bestaa med deres *væsenlige* individuelle Eiendommeligheder; ellers ville Sjælene ikke være forskellige og den ene kunde da være tilfreds med, at den anden fik Udødelighed, medens den selv ingen fik."

så Dreier:

Høist dybsindigt. Forf. vil da, som næsteften udtrykkelig erklæres, at det Nationale skal vedvare i 'Livet efter Døden', det Provindsielle derimod ikke; Jyder, Sjællændere, Lolliker osv. skulle da i Paradiset til Stadighed tale Skrifstprogs, som fru *Heiberg* paa de tragiske Brædder; det bliver smukt, men anstrængende; mon ogsaa de ærede Sjæle, efter det raskiske Ideal for offentlig Optræden, skulde uafbrudt producere sig hisset i sort Kjole og Beenklæder og hvid Atlaskes Vest? Hvilket skjönt Liv vilde det da være!

Tilmed bedes det noteret, at det gamle Skriftsted, at vi alle ere Jyder for Vorherre, efter denne nyere Textkritik maa forandres til: Vi ere alle dannede Kjøbenhavnere for Vorherre.

Indvendinger som den, at Jydskheden for en ægte Kronjyde muligviis turde være en væsenligere Bestanddeel af hans Væsen end Skrifstprogsgheden, der sandt at sige ligger langt udenfor dette Væsen, fortjene naturligviis ingen Paaagtelse, men ansees med taus Foragt. (Bind 3: 251f)

Ironien er til at skære sig på.

I almindelighed er det dog snarere klarhed i fremstillingsform end udhængning på tørresnor der karakteriserer Dreier; han kunne bare ikke lade være med netop Heiberg. Klarheden roser han navnlig Madvig for, og det er et uafviseligt vidnesbyrd om hans selvstændige kritiske holdning til samtidens sprogtænkning at han tager fat i de træk hos Madvig som adskiller hans sprogteoretiske overvejelser fra samtidens, for i stedet at lægge vægt på hans rationalisme og hans hæven sig op over det nationale. Nu var Madvig af profession europæer idet han var klassisk filolog, men det er alligevel interessant at Madvigs opgør med samtidens grundtvigianske og nationalromantiske strømninger netop tager udgangspunkt i den samme modsætning mellem det partikulære og det universelle som var det bærende i ideen om den klassiske dannelse.

Det nationale er et væsentligt tema i denne Dreiers materialistiske symfoni men det kan ikke adskilles fra en række andre så vi tilsammen får en række dikotomier som væves sammen til et storslået partitur for en kommende materialistisk sprogvidenskab. De kan fx stilles op sådan her, med det Dreier tager afstand fra, sat til venstre mens det Dreier i stedet satser på, er sat til højre. Opstillingens orden skyldes naturligvis kun læseretningen, ikke en politisk geografi som stammer fra den franske revolution:

Nationen	Menneskeheden
De dannede (i København)	Alle danskere
Skriftsproget	Talesproget
Skønhed	Sandhed
Litteraturen, poesien	De eksakte videnskaber
Stilen	Begrebet
Naturlige sprog	Kunstige sprog
Ustyret sprogudvikling	Sprogplanlægning
Sprog som naturgenstand	Sprog som kulturgenstand
Sproget som nationens	Sproget som individets
Sprogenes historie	Sprogenes fremtid
Pessimisme	Optimisme

Dreier ville imidlertid ikke være Dreier og et godt stykke af en dialektiker hvis ikke man også skulle tage venstresiden af denne tavle med i ligningen. Det lader sig ganske vist bedst gøre at karakterisere Dreiers standpunkt ved at fæste sig ved højresiden. Der lægger han akcenten: Han er bevidst universalist både i betydningen at han sætter menneskeheden som sådan i modsætning til den partikulære sammenslutning i nationer og i den betydning som det rent sprogligt kan få: Han tror på at man må kunne lave et sprog der kan ophæve Babelstårnets forbandelse. Den slags har ikke nogen let gang på jorden i disse år men det skal ikke overses at Dreier her falder på plads i en dansk sprogvidenskabelig tradition som strækker sig fra Rask til Otto Jespersen. Det er da også logisk at forsøge at vriste sproget ud af at være et nationalt eller klassemæssigt demarkationsfænomen og til i stedet at være kommunikationsredskab på tværs af landegrænser når man i øvrigt er rationalist og mener at samtlige sprog kan kritiseres ud fra et højere standpunkt mht. opbygning og leksikon; heraf Dreiers fascination af sprogplanlægning, kunstige sprog og sprogenes fremtid. Jespersen ville formentlig være blevet overrasket over at hans elskede engelsk i praksis fungerer som et internationalt sprog for en stor del af jordklodens indbyggere, og at andre sprog som spansk og russisk har lignende funktioner for andre igen, men

11. ET KRITISK BLIK PÅ SPROGETS MAGT OG VIDENSKABEN OM DEN • 189

han ville hilse det med glæde når nu ikke det kunne blive hans eget smertensbarn, det kunstige sprog IDO.

Et andet og for en materialistisk sprogbetragtning aldeles afgørende punkt hvor Dreier skiller sig ud, er hans konsekvente tro på at sproget har en plads i biologien og neurologien og netop skal ses herfra. I betragtning af det standpunkt den samtidige neurologi havde, er det givetvis filosofisk begrundet, men det peger frem mod de forsøg på at sige noget om sproget ved hjælp af studier af hjernecellernes fyringsmønster som udfolder sig omkring os mens jeg skriver disse linjer. Dreiers redegørelse fremkommer i en polemik mod Madvigs 'Om Sprogets Væsen, Udvikling og Liv. Første Stykke' (1842).

Først forholdet mellem sprog og tanke. Her kritiserer Dreier Madvig for ikke at kunne skelne mellem sprogenes brugbarhed til at udtrykke tanker. Han hævder det principielt mulige i at individet må kunne udvikle sproget i denne henseende og tilføjer skyndsomst at individer da i fællesskab måtte kunne drøfte og afgøre sådanne forandringer med hinanden. Sproget er både socialt og individuelt og det er vigtigt for Dreier at nye synspunkter kan skabes i tænkningen. Det ligger i hele hans projekt. Men for at de skal kunne slå igennem kræves at det sociale moment træder til. Som agitator og propagandist i flere forskellige foreninger (se den glimrende biografi i udgavens femte bind og Pernille Stenners bidrag til ledsagebindet *Frederik Dreier og samfundets reform*, Tiderne skifter 2003) må det være indlysende for Dreier at foreningen, og den afstemning af tankens grundtone der netop sker i en levende forenings dialog, er af samme art som den sociale kontrakt – bare af mindre udstrækning og derfor (endnu) ikke af samfundsdekkende karakter. Der er her et vigtigt kvalitativt spring fra den lille kontakt mellem direkte interagerende parter til den store *contrat social* – et spring det stadig er vigtigt at få teoretiseret.

Der er stærke mindelser om en anden heroisk skikkelse i den materialistiske sprogbetragtningens historie, russiske Lev Semjonovich Vygotsky, i de udredninger der følger (s.320ff) om tanke og sprog. Forholdet er indviklet og dynamisk – ikke al tænkning er sproglig (megen tænkning er rent rumlig eller billedlig, det er bl.a. derfor grafer er så instruktive) og ikke alt sprog udtrykker tanker. Til gengæld er forholdet til biologi på visse punkter simpelt og enkelt at angive:

Det er dog vist utvivlsomt, at Overgangen fra den blot dyriske Følelsesbetegnelse til Sproget har været jævn, uden synderlig stor Differens imellem de enkelte Trin; jeg seer aldeles ingen Grund til at antage et Spring (Bind 3: 325)

For en post-chomskyaner er denne insisteren på sammenhæng i den biologiske evolutionsproces velgørende og for en materialist tillige afgørende.

Hvad kan vi lære af Dreier?

Dreier bruger meget krudt på retskrivningsproblemer i tilknytning til et opgør med Rask og N.M. Petersen hvem han bebrejder deres manglende radikalitet. Her har Dreier fat i noget for en materialist afgørende: Sproget fungerer i nationalstaten ikke bare som sammenbinder men også som adskiller. Skriftsproget er modelleret efter og må nødvendigvis bygge på talesproget. Men når man vælger at tage udgangspunkt i et bestemt talesprog, privilegerer man samtidig en bestemt måde at tale på i og med at skriftsproget har højere status end talesproget i samfundsmæssig henseende – i kraft af dets brugssfærer og dets selekterende indlæringsproces. Når nu det danske skriftsprog er bygget på en talesprogsstruktur som i det mindste kan genkendes som ikke-jysk (ellers ville vi ikke skrive infortisvokalen, det ubetonede e som i 'spille', det findes nemlig ikke i jysk talesprog) så defineres dermed jysk netop som et talesprog der er, lad os blot sige, *relativt perifert* i forhold til det danske samfunds skriftsprog – men det danske skriftsamfund inkluderer som bekendt pænt mange jysk-talende. Dermed er skriftnormalen en diskriminerende faktor men afslører for så vidt blot den sjællandske (læs københavnske) dominans i sprogsamfundet Danmark som også talesprogets udvikling i de sidste 100 år er præget af.

Men Dreier går som vi har set det, videre endnu og afdækker uden problemer og helt uden hjælp af sociolingvistiske metoder at også talesproget gør skel – eller synliggør skel som har en social forklaring. De dannede taler skriftsprogs, dvs. vender relationen mellem skrift og tale på hovedet mens de udannede bare taler – dia- og, kan vi nu tilføje, sociolekt. Hermed har vi fået placeret sproglige udtrykssystemer som både geografisk og socialt determineret. En materialistisk sprogvidenskab må altså være en sociolingvistik.

Sociolingvistikker findes i flere udgaver. I den ene form hersker den sociale determinisme sådan at forskelle mellem mennesker som kan findes ved hjælp af sociologiske klassifikationer afspejles i sproget. Determinationen går fra samfund til sprog og man finder til sin store glæde – om end ikke forbløffelse – at arbejdere taler anderledes end bønder og baroner, at husmænd adskiller sig fra svinebaroner og at dronningen snakker som en bog, endda en hun selv har oversat.²

Foreløbig har sociolingvistikken haft nemmest ved at finde fonetiske forskelle mellem lekter så sociolekter i virkeligheden er sociofonetisk afgrænsede størrelser. Og hvad der er meget afgørende for lekternes ontologiske status: De er kvantitativt bestemt – ikke kvalitativt. Det betyder at det for en given socialt placeret person er så og så sandsynligt at han eller hun (og her er der sandelig også forskel) vil producere en given sproglyd som indikerende, eller i sprogbrugen: manifesterende, et bestemt fonem.

2. Til gengæld taler prinsen som en bog han er ved at skrive.

11. ET KRITISK BLIK PÅ SPROGETS MAGT OG VIDENSKABEN OM DEN • 191

I dansk talesprog er de største variationsmuligheder i vokalrækken rent fonetisk placeret i a-fonemets realisation fordi dansk har en overflod af vokalfonemer i for-tungerækken (i, e, æ, a, y, ø og ö) og pænt fyldt op i bagtungerækken tillige: u, o, å og det åbne o (som i 'slot'). Så når vi taler om vokalvariation taler vi ganske ofte om a-fonemets forskellige varianter.

Det korte a varierer i københavnsk rent fonologisk sådan at det er temmelig lukket (dvs. æ-agtigt) foran alveolære konsonanter og ingenting (som i Mortens udtale af 'han', 'altså', 'skal', 'hvad') hvorimod det er mere åbent foran perifere konsonanter, dvs. p,b,v,f,m og k,g, ng: 'kam', 'kaffe', 'hak', 'tak', 'hank'. Denne forskel kan nu maksimeres rent kvantitativt – dvs. at tendentielt *alle* korte a'er før alveolar og nul udtales som æ'er og *alle* korte a'er foran perifere lyd udtales som meget åbne og tilbagetrukne a'er. Så får man en lavkøbenhavnsk udtale i parodisk udformning. Eller man kan minimere den, dvs. at alle korte a'er udtales tilnærmelsesvis ens med en halvåben, 'neutral' a-kvalitet, hvad der vil resultere i en slags parodisk hellerupsk. Sagen er nemlig at i virkelighedens verden, når vi lytter til optagelser af talesprog, så er der konstant variation. Vi har endnu ikke fundet personer der havde 100 % gennemført hverken det ene eller det andet.

For den store materialistiske sprogteoretiker må det være dybt fortvivlende at ende i kvantitative forskelle mellem korte a-varianter determineret af region, køn, alder og social baggrund – hvordan denne sidste så ellers skal operationaliseres, hvilket strengt taget er et spørgsmål til sociologerne, men ikke derfor af mindre vigtighed for sociolinguisterne. Man kan naturligvis fryde sig ved at det fonetiske har fået en så fremtrædende plads og passende fejre det ved at citere følgende fra 'Den tyske ideologi'³:

Først nu, efter at vi allerede har betragtet fire momenter, fire sider ved de oprindelige, historiske relationer, finder vi, at mennesket også har bevidsthed. Men heller ikke dette på forhånd, som 'ren' bevidsthed. Over 'ånden' hviler på forhånd den forbandelse at være 'belastet' med materien, som her optræder i form af bevægede luftlag, toner, kort sagt, sproget. Sproget er så gammelt som bevidstheden – sproget *er* den praktiske, også for andre mennesker eksisterende, virkelige bevidsthed, og sproget opstår, ligesom bevidstheden, først ud fra behovet for, nødvendigheden af samkvem med andre mennesker. Hvor der eksisterer en relation, eksisterer den for mig, dyret 'forholder sig' ikke til noget og overhovedet ikke. For dyret eksisterer dets forhold til andre ikke som relation. Bevidstheden er altså allerede fra selve begyndelsen et socialt produkt og bliver ved med at være det, så længe der overhovedet eksisterer mennesker. (38f svarende til MEGA, Bind 3, s. 30)

Man ser at sproget her – noget forkortet – opfattes som materielt, lydligt, og derfor må sættes lig udtrykssiden. Det tjener et bestemt polemisk formål men man kommer

3. Der citeres fra den danske oversættelse af Karl Marx og Friedrich Engelsk: *Den tyske ideologi*.

samtidig nemt til at overse at selve bevidstheden ikke er fonisk, dvs. materiel. Eller rettere: Hverken udtrykssiden – de foniske fakta som Marx og Engels er så glade for fordi de forurener den ellers så rene ånd med materie – eller indholdssiden, bevidstheden som sådan, kan stå alene. Hvis bevidstheden ikke udtrykkes, har vi ikke det sociale faktum som sproget er, men hvis der ikke er indhold i udtrykket, så har vi det rene lal. Til udtrykssiden svarer altså en indholdsside, ellers er der hverken tegndannelse, sprog – eller praktisk bevidsthed. Og hvad så med den?

Det har igennem årene været en fast trosartikel i især dansk sprogvidenskab at indholdet er det afgørende. Hele den funktionelle sprogbetragtning som står så stærkt i Danmark, er bygget på dette diktum og det synes at åbne for en ny vej ind i en sociolingvistik. De foniske fakta bliver brugt til at differentiere en befolkning regionalt, kønsmæssigt, aldersmæssigt, socialt. Skulle man nu hævde at de indholdsmæssige fakta som de foniske bruges til at udtrykke, er fælles og ens for alle i sprogsamfundet? Det ville betyde at indholdssiden blev hævet ud af sociolingvistikken og placeret på den plads som skriftsproget indtager – nemlig det der binder sammen hvadenten brugeren vil bindes eller ej. Eller kan man hævde at også indholdssiden differentierer befolkningen i de nævnte henseender?

Man kan skelne to niveauer hvor udtryks-indholdsrelationen nødvendigvis må være fælles, henholdsvis nødvendigvis må være forskellig. Det første indholds-niveau er det der svarer til Marx og Engels-citatets 'praktiske bevidsthed'. Det er vigtigt at bevidstheden her er knyttet til praksis. For at vi skal forstå hinanden godt nok til at vi kan indgå i et praksisfællesskab er der nødt til at være en række faste relationer mellem udtryk og indhold. De er ikke fuldstændig fælles men netop tilstrækkelig fælles 'for all practical purposes'. Det betyder at der er stærke grænser for hvad en udtryksrækkefølge (og det er stadig rigtigt som Saussure fastslog at signifianten (udtrykket) er lineær) kan betyde. De grænser er lige præcis så stærke som praksisfællesskabets krav er. Det betyder også at man i situationer hvor der ikke er mange alternativer, eller hvor de deltagende praktikanter har en lang fælles sproghistorie, kan nøjes med at udtrykke sig uhyre uspecifikt men alligevel præcist (nok): 'Giv mig lige den der!' 'Hvad var det nu han hed, ham fra Lissabon?' Det var præcis det Basil Bernstein forsøgte at fange med sit uhyre misbrugte begreb om den restringerede kode.

Det andet indholds-niveau er det hvor vi nødvendigvis adskiller os fra hinanden. Det gælder nemlig for enhver deltager i sprogsamfundet at vedkommende ikke deler sproghistorie med nogen anden. Vi er alle unikke i vores erfaringer med omverdenen. Og siden enhver substantiel indholdsstørrelse er og bliver præget af dens indførings-situation og alle de brugssituationer den og dens bruger har oplevet med den, vil vores indholdsaflejringer være individuelle. I den forstand betyder ordet 'hest' overhovedet ikke det samme for den pige der har tilbragt sin præpubertet sammen med sådan en og den ældre mand som har brugt dem i sit arbejde som skovhugger for mange år siden. Der er ikke nogen personer der kun har ordbøger inde i hovedet, der

11. ET KRITISK BLIK PÅ SPROGETS MAGT OG VIDENSKABEN OM DEN • 193

er altid noget mere knyttet til leksemet. Omvendt har leksikograferne haft et vældigt mas med netop i ordbøgerne kun at give den definition som tilnærmelsesvis fanger skelettet af det der er 'hesten' for os alle. I Jesper Hermanns og min fælles bog 'Gennem sproget' har vi benyttet begrebet relevansstruktur til at fange dette fænomen at der er noget fælles og noget individuelt. Det fælles er ordbogens enheder mens det individuelle er de relevansstrukturer de hos hver enkelt af os indgår i.

Vi har nu konstateret at der er sociofonetiske forskelle, at der er semantiske praksisligheder og at der er semantiske individualiteter. Én mulig indgang til en materialistisk sprogvidenskab måtte så kunne være at bygge videre på det sidste fænomen og at forsøge at finde karakteristiske klasseforskelle mht hvilke praksisfællesskaber individerne har været delagtige i i løbet af deres sproglige socialisationshistorie. Det vil svare til at man på sociologisk basis kan vægtlægge de forskellige – uendelig mange – socialpsykologiske grupperinger og praksisfællesskaber informanterne har indgået i indtil nu, sådan at visse af dem kan anses for at være formative mens andre må tildeles mere perifer status i semantisk og socialisationsmæssig henseende. Det er den vej vi må gå for at få hold på determinationen.

Men determination er kun én side af den sociolingvistiske virkelighed. Lad os se på Marx-Engels-citatet igen. Sprog er praktisk bevidsthed og opstår ud fra nødvendigheden af interaktion. I interaktionen bliver min bevidsthed eksternaliseret for dig men kun for så vidt vi kan forbinde noget 'for all practical purposes' ens med de lydbøger jeg producerer. I og med at vi i den forstand forstår hinanden handler vi også med hinanden. Vi interagerer og påvirker på den måde hinandens råderum. Og det sker gennem sproget.

Det betyder at der også er en anden side af sproget, en side der determinerer den sociale interaktion. Her afspejler sprog ikke bare den sociale virkelighed; her skaber vi med sprog en hinandens mikrosociale virkelighed i interaktionen. Vi kan i dag også dårligt overse at de sidste mange års sprogforskning i social interaktion har blotlagt mange af de mikroskopiske processer som retorisk bedst fremstilles som opstået i kraft af de deltagendes sproglige valg. Når en klient i en vejledningssamtale konsistent vælger at fremstille sig selv som offer og lige så gennemgående appellerer til vejlederen om at hjælpe hende⁴, så positionerer hun sig selv på en måde som positionerer den anden i rollen som magtfuld – nemlig som én der kan hjælpe. Om vedkommende vejleder så faktisk er magtfuld, og hendes 'klient' tilsvarende magtesløs, er et sociologisk spørgsmål. Det kan imidlertid brydes ned i en række underspørgsmål – som til allersidst lander i en sociolingvistisk analyse af interaktionen: Er denne sproglige adfærd den eneste vedkommende har til rådighed og hvor har vedkommende i givet fald lært den? Eller er der tale om at klienten virkelig vælger mellem forskellige

4. Dette eksempel skyldes inspiration fra, diskussioner med og vejledning af Malene Rosenkjær i forbindelse med hendes specialeafhandling i dansk om klientsamtaler (2005).

strategier og derfor med rette kan siges at 'fremstille sig selv som' eller 'positionere sig som' offer – og altså tilsvarende positionere den anden som hjælper. Det er i princippet et empirisk spørgsmål.

Denne anden form for sociolingvistik tager altså udgangspunkt i interaktionen og påviser de mikroskopiske udviklinger der bedst kan ses i forskydningerne i relationer mellem de interagerende, en praksis jeg gerne vil kalde 'mikromagt'. For at forbinde denne form for empiri med makrosociolingvistikken har vi brug for et medierende apparatur af samme art som Basil Bernsteins kodebegreb. Et apparatur som rekonstruerer institutioner som privilegerende bestemte interaktionsformer og dermed bestemte spilleregler for udøvelse af mikromagt lige fra sammensætningen af tale- og skriftgenrer og hele vejen ned til talehandling og grammatiske strukturer. Standardeksemplet er spørgsmålets status i privatsfæren og i institutionaliseret undervisning: i privatsfæren spørger man for selv at få noget at vide – i undervisningen ganske ofte for at kontrollere hvad eleverne ved.

Forbindelserne mellem de enkelte niveauer i denne model vil formentlig være af kvantitativ natur sådan at man kan tale om at der er 'affinitet' mellem bestemte institutioner og bestemte storgener, affinitet mellem storgenerne og undergenerne og mellem de forskellige genrer og forskellige talehandling, mellem forskellige talehandling og bestemte grammatiske strukturer. Det sidste er forholdsvis nemt at illustrere med et simpelt eksempel: I opskrifter skal den instruerende talehandling udføres i to tempi: Først skal udgangssituationen defineres i form af ingredienserne. Det gøres meget ofte og konventionaliseret ved hjælp af lister men kan i visse mere diverterende kagebøger udmærket udføres i form af en slags fortælling: Du skal bruge det og det og det får man hos den og den. Så tag din indkøbskurv, start Ladaen og tril ned til.....

Ingredienslisten udgør imidlertid ikke opskriften men kun forudsætningerne for den. Derefter (der er visse tåbelige kagebøger hvor ingredienserne først står anført *efter* selve opskriften; dem forbigår vi) skal selve opskriften tage form. Der er affinitet mellem den instruerende talehandling og den grammatiske grundstruktur imperativ (ordren: Rør æggene hvide med sukkeret!) men af mange historiske grunde har præsens passiv vundet indpas i samme funktion i lige præcis opskrifter. Det skyldes muligvis den tilsvarende såkaldte juridiske præsens der regulerer virkeligheden så den kommer til at svare til sproget: Der læses ti sider oldislandske skjaldevers. Passiven har her som andre steder den hyppigt efterspurgte virkning at man ikke behøver præcisere hvem der er agent. Resultat: 'Æggene røres hvide med sukkeret.' Begge er mulige og empirisk konstaterbart til stede. Der er til gengæld ikke ret mange andre muligheder.

Der er en række helt grundlæggende problemer ved at tage det her skitserede udgangspunkt i tegndannelsen. Det største af dem er problemet om hvorfra den grammatiske struktur kommer, hvilken ontologi den har og hvilken rolle dens

11. ET KRITISK BLIK PÅ SPROGETS MAGT OG VIDENSKABEN OM DEN • 195

historicitet spiller. Det er givet at der også her er flere niveauer. Det lønner sig for det første at skelne mellem produktive og uproduktive mønstre, for det andet at gøre sig skellet mellem GRAMMATISKE MORFEMER, nemlig på den ene side *afledningsmorfemer* som ‘-else’, ‘-ing/-ning’, ‘-eri’, det agentive ‘-er’ m.fl. (især her er skellet mellem produktive og uproduktive afgørende) og på den anden side *bøjningsmorfemer* som ‘-(e)r’ (både pluralis og præsens), ‘-(e)de/-te’, og LEKSEMER (dvs. alle de morfemer der optræder som rødder eller stammer i de åbne ordklasser) klart. Det er leksemerne der indgår i personligt forskellige relevansstrukturer og som har en typisk individualhistorie bortset fra deres socialhistorie (deres såkaldte etymologi), mens de grammatiske morfemer ikke kan påregnes at have en sådan, ud over en yderst interessant og i mange henseender stærkt individuelt forskellig tilegnelseshistorie. De grammatiske morfemers socialhistorie er en udfordring for enhver materialist: Hvorfor har ‘vi’ lige præcis de grammatiske morfemer tilbage i dansk og hvorfor fik ‘vi’ dem og ikke andre af de universelt tilgængelige? Men det er i alle ordets betydninger en helt anden historie.

Kilde: *Det kritiske blik*. En antologi redigeret af Nils Bredsdorff og Niels Finn Christiansen i anledning af dr. phil. Morten Things 60årsdag. København: Tiderne Skifter 2005, 164–183

